

Förintelseforskningen i Norden¹

Från historiskt undantag till demokratisk grundton

Henrik Rosengren

En genomgång av den nordiska Förintelseforskningen, i detta fall forskningen i Sverige, Finland, Norge och Danmark, låter sig inte göras utan att även inkludera redogörelser av historiska erfarenheter, politiska initiativ och publikationer författade av skribenter utanför akademien.² Den akademiska forskningen har särskilt inom detta fält stängats mot och hämtat näring från historiekulturella uttryck och strider om Förintelsens minnen. Att säga att forskningsfältet av dessa skäl är amorft är ett understatement, men jag ska i denna artikel i alla fall göra ett försök att skapa en någorlunda redig och rättvisande bild av hur forskningen i de nordiska länderna utvecklats sedan 1945 och vilka likheter och skillnader som kan noteras och i vissa fall förklaras.

Likt i alla europeiska stater har den nordiska forskningen om Förintelsen präglats starkt av erfarenheterna från andra världskriget.³ De historiska omständigheterna skilde sig åt markant mellan det neutrala Sverige med dess samlingsregering, de av Nazityskland ockuperade Norge och Danmark och det militärt stridande Finland. Norge och Danmark invaderades den 9 april 1940 men den tyska armén hade initialt instruktionerna att inte

1 Jag vill rikta ett varmt tack till Sofie Lene Bak, Karin Kvist Geverts, Simo Muir, Jon Reitan och Ulf Zander för initierade och värdefulla synpunkter på artikelns innehåll.

2 Med Förintelsen avser jag i denna artikel det nazistiska folkmordet på de europeiska judarna. Det är en avgränsning som baseras på min vetenskapliga kompetens och ska inte uppfattas som ett förringande av andra grupper som också stod offer för nazismens brutalitet och rasistiska politik. Det nazistiska folkmordet på judarna följde ett specifikt mönster, vilket också motiverar denna avgränsning. Island, Grönland och Färöarna är inte inkluderade i genomgången då dessa länder inte delar de direkta erfarenheterna av Förintelsen som övriga nordiska länder gör. För en kortfattad inblick i antisemitismens historia och Island, med vissa kopplingar till Förintelsen, se Vilhjálmur Örn Vilhjálms-son, "Iceland. A Study of Antisemitism in a Country Without Jews", i *Antisemitism in the North. History and State of Research*, Jonathan Adams & Cordelia Heß (red.), Berlin & Boston 2020.

3 Se Henrik Stenius, Mirja Österberg & Johan Östling (red.), *Nordic Narratives of the Second World War. National Historiographies Revisited*, Lund 2011.

implementera den nazistiska raspolitiken.⁴ Den danska regeringen slöt tidigt ett avtal med ockupationsmakten och inledningsvis var ockupationen tämligen oblodig. De danska judarna kom fram till hösten 1943 inte att drabbas av Förintelsens mekanismer i samma utsträckning som judar i andra naziöckuperade länder.

Norge bjöd militärt motstånd mot den nazistiska aggressorn under två månader. Under en kort tid ersattes den norska regeringen av en kuppregering ledd av Vidkun Quisling, ledare för det nazistiska partiet Nasjonal samling. Ockupationsmakten ersatte dock denna tämligen omgående och istället utnämndes Josef Terboven till *Reichskommissar*, direkt underställd Hitler. Norges legitima regering och landets kung verkade i exil från London. 1942 utnämndes Quisling av Terboven till ministerpresident över en "nationell regering", utsedd av den förstnämnde.⁵ Quislings regim i kombination med den nazistiska Förintelsepolitiken skulle komma att ha stort inflytande över de norska judarnas situation under ockupationsåren.

Finland stred under vinterkriget ensamt mot Sovjetunionen från slutet av november 1939 till mars 1940 och sedan på samma sida som Nazityskland i det så kallade fortsättningskriget 1941–1944. Efter vapenvilan med Sovjetunionen följde så ett tredje krig för Finland, mot Tyskland 1944–1945.

Förintelsen satte därmed väldigt olikartade avtryck i de nordiska länderna. I Finland är en del studier genomförda som bland annat visar att en handfull judar som saknade finskt medborgarskap deporterades 1941–1942. Majoriteten av de danska judarna lyckades undkomma deportation genom flykten till Sverige i oktober 1943. Nästan 800 norska judar deporterades till Auschwitz-Birkenau 1942–1943 där majoriteten mördades, runt 900 övriga lyckades fly till Sverige. De svenska judarna skonades visserligen från massmord och deportation, men rädslan för nazistisk ockupation, inhemsk nazism och skräcken över vad som pågick i det nazikontrollerade Europa gjorde sig ständigt påmind genom nyhetsrapporteringar och berättelser från flyktingar, bekanta och släktingar.

Förutom de historiska erfarenheterna har också efterkrigspolitiken, både den nationella och den internationella, påverkat hur forskare, journalister, politiker och allmänhet i de nordiska länderna förhållit sig till och uppmärksammat Förintelsen.

4 Bjarte Bruland, "The Final Solution in Norway. Local Collaboration in the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies* 2023:2, s. 202.

5 Bruland 2023, s. 202.

Forskning, debatt och politiska initiativ

Under lång tid utgjorde den nordiska Förintelseforskningen ett tämligen magert akademiskt fält. Andra världskrigets erfarenheter kläddes i andra skrudar – teman och narrativ som neutralitet, motstånd, kalla kriget, patriotism och nationella trauman överskuggade de fåtal försök som gjordes att lyfta Förintelsen som ett separat studieobjekt.⁶ I vissa fall, som i det svenska, rymdes knappast tillbakablickar i strävan att sikta mot det framtida välfärdssamhället. Det gällde de första årtiondena efter krigsslutet att blicka framåt, inte bakåt. Förintelsen blev inte en självklar del av svensk historia förrän i slutet av 1990-talet. Sveriges delaktighet i EU-projektet innebar att landet, från en historiekulturell utgångspunkt, ”gick med i” andra världskriget, som Klas-Göran Karlsson så träffande uttryckt det.⁷

Successivt har forskningsintresset för Norden och Förintelsen vuxit och några generellt viktiga brytpunkter för denna förändring har varit den i media uppmärksammade Eichmann-rättegången 1961, tv-miniserien *Holocaust. The Story of the Family Weiss* som sändes i de nordiska länderna i slutet av 1970-talet och gjorde Förintelsen som historisk händelse mer publik, Sovjetunionens och östblockets fall och konsekvensen av detta i form av sökandet efter en samfällid europeisk identitet baserad på historiska gemensamma erfarenheter, inte minst Förintelsen. Kalla krigets slut öppnade för en moralisk vändning i tolkningen av Förintelsen. Det handlade nu inte bara om Tyskland som förövare och judarna som offer, bilden av Förintelsen gjordes alltmer komplex.⁸

I stort delade de nordiska länderna konsekvenserna av dessa händelser och processer, men det utesluter inte att det finns stora nationella variationer i hur Förintelsen uppmärksammas sedan 1945.

I Finland stimulerades det publika intresset av författaren och journalisten Elina Sanas böcker om finska myndigheters delaktighet i Förintelsen, *Kuoleman laiva* (Dödens skepp) från 1979 och *Luovutetut* (”De övergivna”, min översättning) från 2003. I den sistnämnda hävdade Sana att de finska myndigheterna hade skickat 2 000 krigsfångar till Nazityskland för att dödas i enlighet med nazitysk ideologi. Uppgifterna föranledde tillsättningen av en statlig utredning under ledning av Nationalarkivet, vilken slog fast att

6 Se t.ex. Claus Bryld & Anette Warring, *Besættelsetiden som kollektiv erindring*, Roskilde 1999.

7 Klas-Göran Karlsson, *Med folk mord i fokus. Förintelsens plats i den europeiska historiekulturen*, Stockholm 2008, s. 15.

8 *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), Lund 2003. Se särskilt Ulf Zanders bidrag ”Holocaust at the Limits”, där han analyserar miniseriens mottagande bl.a. med hjälp av begreppet ”Förintelsens amerikanisering” och utifrån en jämförelse mellan receptionen i Sverige och Danmark.

myndigheternas agerande inte kunde kopplas till Förintelsen. Däremot öppnade utredningen för vidare studier om Finlands relation till Förintelsen.⁹

I Norge, som explicit blev en del av nazisternas Förintelsepolitik i och med deportationerna, fanns det ett publikt intresse för folkmordet redan från 1960-talet medan den akademiska forskningen kom igång först tjugo år senare för att växa sig starkare under 1990-talet.¹⁰

Politiska initiativ, i regel effekter både av inhemska debatter om bristande kunskaper om Förintelsen och nationella och europeiska politiska strömningar, har fungerat som injektioner för vitaliserad forskning och debatt på senare tid. Konferenserna "The Stockholm International Forum on the Holocaust" år 2000, den första internationella konferensen om Förintelsen, samt "Malmö internationella forum för hågkomsten av Förintelsen och bekämpandet av antisemitism" hösten 2021 är två exempel. Genom medlemskap i Task Force for International Cooperation on Holocaust Education 2004 tog Sverige, Danmark, Norge del av gemensamma europeiska utbildningsinsatser. Finland kom med först 2010.¹¹ Utifrån Sveriges deklarerade neutralitet i kombination med en historia av humanitära insatser har landet haft ambitionen att vara ledande i kunskapsförmedlingen om Förintelsen. Informationsmaterialet *Om detta må ni berätta*, som delades ut till svenska skolelever och översatts till femtio språk och inrättandet av The International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA) liksom den så kallade Stockholmsdeklaration med syfte att stimulera forskning, utbildning och minnesbearbetning av Förintelsen kan tolkas som led i en sådan ambition.¹²

Som potentiella förbindelselänkar mellan forskning och allmänhet inrättades, med start i slutet av 1990-talet, ett antal nordiska informations- och forskningscentra, som svenska Forum för levande historia, HL-senteret (Senter for studier av Holocaust og Livssynsminoriteter) och Falstad-senteret i Norge och The Danish Center for Holocaust and Genocide Studies (Dansk center for Holocaust og Folkedrabsstudier, DCHF). Det senare startade ambitiöst 1999 med systematiska undersökningar av dansk flyktingpolitik och resulterade i sex volymer samt en offentlig ursäkt från dåvarande statsministern Anders Fogh Rasmussen för de danska judar som deporterades och mördades av nazisterna. Men redan 2002 integrerades DCHF i Dansk Institute for Internationale studier (DIIS) med betydligt reducerad budget,

9 Antero Holmila & Oula Silvennoinen, "The Holocaust Historiography in Finland", *Scandinavian Journal of History* 2011:5, s. 614.

10 Bjarne Bruland & Mats Tangestuen, "The Norwegian Holocaust. Changing Views and Representations", *Scandinavian Journal of History* 2011:5, s. 587.

11 Henrik Stenius, Mirja Österberg & Johan Östling, "Nordic Narratives of the Second World War. An Introduction", i Stenius, Österberg & Östling (red.) 2011, s. 17.

12 *Early Holocaust Memory in Sweden. Archives, Testimonies and Reflections*, Johannes Heuman & Pontus Rudberg (red.), Basingstoke & New York 2021.

en upplösning av forskningsmiljön om Förintelsen och några år senare förlust av statliga medel för utbildning och undervisningsmaterial om Förintelsen.¹³ Forum för levande historia har förvisso publicerat forskningsrapporter men det norska HL-senteret i Oslo sticker i sammanhanget ut som en mer renodlad och etablerad forskningsinstans med anställda forskare. I Finland finns ingen motsvarande myndighet.

Vad som ska inkluderas i begreppet Förintelsen och hur det ska relateras till andra folkmord samt dessa centras funktion som antingen forsknings- eller utbildnings- och informationscentra har varierat över tid och mellan länderna.¹⁴ I sammanhanget framstår de norska och svenska som de mest livskraftiga och med tydligast inriktning mot folkmordet på judar.

Det har även inrättats judiska museer tämligen sent, vilket är en indikator på både ett ökat intresse för judisk kultur och historia i allmänhet, men i synnerhet för händelserna under andra världskriget: i Sverige 1987, i Danmark 2004 samt i Norge (Trondheim 1997, Oslo 2008). Det norska museet i Oslo bedriver forskning med anställda forskare, vilket gör det till ett undantag i Norden. Men det har också initierats forskningsprojekt av exempelvis Dansk-Jødisk museum vilket resulterat i volymen *Nothing to Speak of*, en socialhistorisk genomgång av de danska judarnas situation under ockupationsåren.¹⁵ Sveriges museum om Förintelsen invigdes 2023 och forskningen här är under uppbyggnad. Att museet ska bedriva forskning var något som betonades i utredningen inför dess inrättande.¹⁶ I Danmark finns också Frihedsmuseet, som huvudsakligen behandlar ockupationstiden och motståndsrörelsen i Danmark. I Finland finns varken ett judiskt museum eller ett museum om Förintelsen.

Avgränsningarnas utmaningar

Att tala om ett forskningsfält för studier av Förintelsen är vanskligt, för att inte säga kontraproduktivt eftersom det i princip är oöverskådligt utan starka avgränsningar. Snarast handlar det om flera fält som berör varandra.

- 13 Sofie Lene Bak, "Chronicles of a History Foretold. The Historiography of Danish Antisemitism", i Adams & Heß (red.) 2020, s. 131, 137–138.
- 14 Se t.ex. Peter Aronsson et al., "Regeringen gör historia till ideologiskt slagfält", *DN*, 1 april 2008; Kjell Östberg, "Forskningens politisering är ingen ny fråga", *SvD*, 8 april 2008; Klas-Göran Karlsson, "Varför så svårt att erkänna kommunismens illdåd", *SvD*, 24 april 2008.
- 15 Sofie Lene Bak, *Nothing to Speak of. Wartime Experiences of the Danish Jews 1943–1945*, Köpenhamn 2011.
- 16 *Sveriges museum om Förintelsen*, SOU 2020:21. <https://www.regeringen.se/contentassets/03161abo8baa4461bb64b7barb25fd63/sveriges-museum-om-forintelsen-sou-202021.pdf> (240830)

Mängden studier är således enorm, särskilt om man riktar blicken utanför Norden. Uppskattningsvis utges 5-6 000 titlar per år, en omöjlig mängd att hålla sig ajour med.¹⁷ Några närliggande fält som de flesta nordiska studier om Förintelsen kan placeras inom är flyktingpolitik, flyktingmottagande, exilforskning och antisemitism. Det går att forska sakhistoriskt om antisemitism utan att beröra Förintelsen, men knappast det omvända.

I föreliggande artikel kommer jag att begränsa mig till de senaste årens forskning om Förintelsen med inriktning mot de nordiska länderna och med några historiska återblickar för att ge sammanhang över tid. Det finns en hel del studier som bedrivs av forskare verksamma i de nordiska länderna och som förhåller sig till Förintelsen utanför dessa länder, men den kommer inte att beröras här. På samma sätt finns internationella forskare som undersökt förhållanden i de nordiska länderna av vilka några kommer att diskuteras. Jag kommer inte ta upp det växande och viktiga fältet om Förintelsen och undervisning eller det om monument och utställningar.¹⁸ Vidare utgår jag från följande mer avgränsade inriktningar som jag menar i huvudsak präglar den nordiska historieforskningen om Förintelsen: Förintelsen som minneskultur, Förintelsens överlevande samt Förintelsen som historisk företeelse, det jag benämner sakhistorisk forskning. Kategorin Förintelsens överlevande inkluderar både de överlevandes faktiska situation under och efter kriget och de vittnesberättelser om Förintelsen som de förmedlat. Min uppdelning bygger på det fokus olika typer av forskning har haft, i detta fall om det varit den kulturella eller individuella minneskonstruktionen som varit i forskarnas blickfång eller frågan kring vad som de facto hände och vem eller vilka som gjorde vad under krigsåren. Läsaren som förväntar sig en heltäckande genomgång av forskningsfältet kommer att bli besviken, men jag hoppas jag lyckas redovisa de publikationer som forskare inom fältet kan vara någorlunda överens om utgör de mest centrala för situationen i Norden.

Ett antal forskningsmiljöer, centra och nätverk där det bedrivs forskning om Förintelsen har etablerats. För svensk del gäller det exempelvis Hugo Valentin centrum vid Uppsala universitet (HVC), det fristående institutet IHRS (Svenska institutet för Förintelseforskning), Segerstedtinstitutet vid

17 Therkel Stræde, "Holocaust-studier anno 2023. Verden og Danmark", *Historisk Tidsskrift* (Danmark) 2024:1, s. 136.

18 Några axplock från dessa båda fält är Fredrik Alvé, Klas-Göran Karlsson & Marianne Sjöland, "Den vetenskapliga frågan och det moraliska ansvaret", *Scandia* 2022:1; Ola Flennegård, *Uppdrag: historia och demokrati. Perspektiv på studieresor till Förintelsens minnesplatser*, Göteborg 2023; Tanja Schult, "Gestaltning och etablerandet av Förintelseminnet i Sverige", *Nordisk Judaistik* 2016:2; Tanja Schult, "Gestaltningen och etablerandet av Förintelseminnet i Sverige. Förintelsemonument i Sverige 1990–2009", *Nordisk Judaistik* 2017:2; Ulf Zander, *Förintelsens röda nejlika. Raoul Wallenberg som historiekulturell symbol*, Stockholm 2012.

Göteborgs universitet samt det nystartade NORAH (North European Center for Research on Antisemitism and the Holocaust) vid Lunds universitet. Som tidigare nämnts finns HS-senteret i Norge. Jag kommer inte beskriva dessa forskningsmiljöer, utan koncentrera mig på de senaste enskilda studier som gjorts och som enligt mitt förmenande ger en aktualitetsbild av den pågående forskningen, dess rötter och historiografiska sammanhang. Jag hoppas att artikeln kan fungera som inspirationskälla och ge uppslag till ny forskning inom området.

Förintelsens plats i narrativen om andra världskriget

En måttstock för Förintelsens plats i nordisk historiografi är i vilken mån den givits utrymme i översiktsverk, i större projekt om andra världskriget och i statliga utredningar och forskningssatsningar, dels relaterat till de enskilda länderna, dels som en gemensam nordisk erfarenhet. Även sambandet mellan debatten utanför akademien och den vetenskapliga produktionen är en relevant aspekt i sammanhanget. I samtliga dessa fall uppvisar de nordiska länderna skillnader.

Generellt har frågan om statens roll i Förintelsen varit mer infekterad i Finland än i övriga nordiska länder och narrativet om att Finland står utanför Förintelsens historia har varit starkt. Längre betraktades de finska krigsinsatser som bedrevs med Nazityskland som ett separat krig mot Sovjetunionen snarare än ett som utkämpades på Nazitysklands sida. Finland kunde därmed hållas utanför påståenden om att ha varit en del av Förintelsens historia.¹⁹

Tidigare nämnda *Kuoleman laiva* (Dödens skepp) var den första studien av Finland och Förintelsen. Ett av författaren Sanas resultat var att Finland, och särskilt tongivande finska nazister, önskade deportera alla judiska flyktingar i Finland och att det fanns en plan för det. Sana öppnade dörren för forskningsfältet i Finland men hennes publikationer, som saknade källreferenser, fick inte erkännande av akademien utan uppfattades som spekulativa. Däremot fick de stor offentlig uppmärksamhet. 1984 kom en viktig studie av historikern Taimi Torvinen som kontextualiserade och undersökte deporteringen av judiska flyktingar och pekade på finska myndigheters roll. Ett år senare menade historikern Hannu Rautkallio i sin monografi *Finland and the Holocaust* (eng. 1987) att Finland var ett unikt fall

19 Simo Muir & Hana Worthen, "Introduction. Contesting the Silences of History", i *Finland's Holocaust. Silences of History*, Simo Muir & Hana Worthen (red.), New York & Basingstoke 2013.

bland nazityska vapenbröder i det att landet inte var delaktigt i Förintelsen, en uppfattning han vidmakthållit.²⁰

Trots att över 700 norska judar deporterades till Auschwitz tog det lång tid innan folkmordet specifikt uppmärksammades av norska forskare. I det första mer omfattande samlingsverket om Norge under ockupationsåren, *Norges krig*, utgiven 1947–1950, fick deportationen litet utrymme. Inte heller i den historievetenskapliga forskningen om krigsåren som bedrevs under 1950-talet blev judarnas situation uppmärksammas i någon större utsträckning. Trenden fortsatte under 1970- och 1980-talen. I en kortare sammanställning av ockupationsåren från 1983, riktad mot universitetsstudenter, nämns deporteringen i en mening. Under 1980-talet publicerade historikern Ragnar Ulstein och kriminologen Per Ole Johansen ett par mer substantiella verk om den antijudiska politiken och deporteringen. 1995 sammanställde Ulstein en del av den forskning han publicerat under 1970-talet om flyktvägar i volymen *Jøder på flukt* i vilken han också redovisade antijudiska föreställningar inom motståndsrörelsen och de ekonomiska vinster som vissa av räddarna kunde inbringa. Två publikationer som också uttrycker vändningen mot mer kritiska förhållningssätt gentemot motståndsrörelsen och den norska byråkratin är Oscar Mendelsohns *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år* (1969–1986) i två volymer, där den ena innehåller den första genomarbetade analysen av den antijudiska politiken under ockupationsåren, och Samuel Abrahamsens *Norway's Response to the Holocaust* från 1991. Dessa båda publikationer fick dock ett begränsat inflytande i den akademiska diskursen, menar Bjarte Bruland och Mats Tangestuen. Ett tema som först uppmärksammades utanför den akademiska miljön men som fick stor spridning var konfiskeringen av judisk egendom. Journalisten Bjørn Westlie publicerade en artikel på detta tema 1995 och den efterföljande debatten ledde bland annat till den 1996 tillsatta offentliga utredningen om vad som hände med judisk egendom under kriget, NOU 1997:22, samt att HL-senteret upprättades.²¹

Från svenska myndigheters sida tillsattes efter kriget den så kallade Sandlerkommissionen för att analysera flyktingfrågan och den svenska säkerhetstjänstens arbete under kriget. 1948 kom kommissionen med sitt betänkande *Parlamentariska undersökningskommissionen angående flyktingärenden och säkerhetstjänst*, SOU 1948:7. Förintelsen utgör inte en huvudfråga i utredningen utan betoning ligger på myndigheternas generella flyktingmottagande under andra världskriget, men två av dess slutsatser var att fler

20 Holmila & Silvennoinen 2011, s. 610.

21 Bruland & Tangestuen 2011, s. 596f.

judar borde ha getts uppehållstillstånd samt att omsvängningen mot en generösare flyktingpolitik kommit för sent.

I Sverige har två stora forskningsinsatser genomförts vilka behandlar andra världskriget. Det första, "Sverige under andra världskriget" (SUAV), finansierat av Riksbankens jubileumsfond, genomfördes 1966–1977 och leddes av Stig Ekman. Ungefär 25 år senare sjösattes det VR-finansierade så kallade SWENAZ-programmet, "Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen under ledning" av Klas Åmark.²² Till skillnad från SUAV hade SWENAZ således ett explicit syfte att behandla Förintelsen, men däremot inte flyktingpolitiken.

Harald Runbloms forskningsöversikt "Sweden and the Holocaust From an International Perspective" från 2003 kan nämnas som exempel på en av de första mer omfattande genomgångarna av det svenska forskningsfältet.²³ Åmark fick efter avslutningen av SWENAZ i uppdrag av Vetenskapsrådet att göra en sammanställning av svensk forskning om Förintelsen och antisemitism vilken publicerades 2021.²⁴

Bara under de senaste åren har flera initiativ tagits av den svenska regeringen för att prioritera forskningen genom att utlysa riktade medel i olika former till studier av antisemitism, Förintelsen och Förintelsens offer.²⁵

I Danmark tillsattes en statlig kommission direkt efter krigsslutet som verkade 1946–1953 och utgjorde den första insatsen för att analysera ockupationsåren. Den resulterade i en rapport om 14 volymer, där de danska myndigheternas och politiska instansernas verksamhet under ockupationsåren står i centrum.²⁶ Mot bakgrund av räddningen av de danska judarna kunde en berättelse om Danmark som en sköld mot Nazityskland konstrueras där myndigheter och motståndsrörelse stod enade mot ockupanterna.²⁷ Det handlade mindre om forskning om Förintelsen än att använda den historiska erfarenheten som ett medel för att skapa en patriotisk och enhetlig motståndsberättelse. Från cirka 1960 organiserade sig danska historiker i

22 <https://www2.historia.su.se/swenaz/> (240819)

23 Harald Runblom "Sweden and the Holocaust from an International Perspective", i *Sweden's Relations to Nazism, Nazi Germany and the Holocaust. A Survey of Research*, Stig Ekman & Klas Åmark (red.), Stockholm 2003. Se även Paul Levines antologibidrag, "Förintelsens historiografi i Sverige idag – nytt hopp efter många år av bristande intresse", i *Sidor av Förintelsen*, Roger Fjällström & Stephen Fruitman (red.), Lund 2000.

24 Klas Åmark, *Förintelsen och antisemitism – en kartläggning av svensk forskning*, Stockholm 2021.

25 Åmark 2021

26 *Den parlamentariske kommissions beretning til Folketinget*, 14 vol., Köpenhamn 1946–1953.

27 Uffe Østergaard, "Swords, Shields or Collaboration? Danish Historians and the Debate Over the German Occupation of Denmark" i Stenius, Österberg & Östling (red.) 2011, s. 35.

Utgiverselskabet for Danmarks Nyere Historie (DNH) som med statligt stöd bedrev forskning om tiden. I DHN-volymerna *Besættelsen Hvem-Hvad-Hvor* (1965) och *Til landets bedste... Hovedtræk af departementschefsstyrets virke 1943-1945* (1966) var motståndsberättelsen den fond mot vilken det politiska systemet tecknades men nytt var att i centrum stod konflikterna mellan politikerna och motståndsrörelsen snarare än enigheten. Konsensuslinjen som tidigare dominerat den danska historiografin utmanades här av den så kallade konfliktlinjen. Under 1990-talet lyftes dansk kollaboration upp som ett forskningstema. Hans Kirchoffs *Samarbejde og Motstand under besættelsen. En politiska historie* från 2002 utgör en belysande del av fokusskiftet. Också historikerna Bent Blüdnikov och Vilhjálmur Örn Vilhjálmsen har med kritisk udd diskuterat samarbetspolitiken och bland annat lyft fram att Danmark deporterade 21 statslösa judar åren 1940-1943 och att danska firmor använde judar som slavarbetskraft.²⁸

Berättelsen om ockupationstiden kom särskilt att politiseras i och med statsminister Anders Fogh Rasmussens fördomande i samband med sextioårsminnelse av krigsslutet av vad han uppfattade som feg dansk kollaboration. Enligt Uffe Østergaard ska Fogh Rasmussens uttalande förstås som ett inrikespolitiskt försök att motivera danska väpnade insatser i Afghanistan 2002 och Irak 2003.²⁹ Historikerna svarade bland annat med boken *Danmark besat. Krig og hverdag 1940-45* som nyanserade statsministerns ensidiga fördomande av hur danska politiker hade agerat under ockupationsåren.³⁰ Medan frågan om motstånd eller medlöperi under ockupationsåren klöv den danska samhällsdebatten i två läger kunde de flesta enas om att Danmarks räddningsinsats av de danska judarna var en ljusglimt i Förintelsens brutala historia.

Förintelsen som historisk företeelse

Forskningen om Förintelsen som historisk händelse har utgått från en mängd infallsvinklar såsom omständigheterna runt flyktinghjälpaktioner, deportationer, exilaspekter och flyktingpolitikens konsekvenser, vad man visste om Förintelsen medan den pågick, motståndsrörelsens roll, bilden av förövarna i den offentliga diskursen, vilken hjälp judarna fick av inhemska

28 Vilhjálmur Örn Vilhjálmsen & Bent Blüdnikov, "Rescue, Expulsion and Collaboration. Denmark's Difficulties with its World War II Past", *Jewish Political Studies Review* 2006:3-4.

29 Østergaard 2011, s. 41.

30 Claus Bundgård Christensen, Joachim Lund, Niels Wium Olesen & Jacob Sørensen, *Danmark besat. Krig og hverdag 1940-45*, Köpenhamn 2005, tredje upplagan 2009.

organisationer och i Norges fall särskilt den norska polisens roll i samband med arresteringen och deportationen av de norska judarna.³¹

Sett ur svensk statlig synvinkel var erfarenheterna av Förintelsen främst kopplade till de första krigsårens restriktiva flyktingpolitik, vilken de facto bidrog till att judar som nekades inträde riskerade att falla offer för Förintelsen, vilket också skedde, samt flyktingmottagandet under krigets sista år. Den svenska forskningen om Förintelsen som historiskt fenomen har hållit visst fokus på flyktingpolitiken och flyktingmottagandet, men även dagspressens rapportering och frågan om vad man visste om det vi idag kallar Förintelsen har uppmärksammats, särskilt i SWENAZ-programmet.

Det var emellertid en amerikansk historiker, Steven Koblik, som genomförde den första studien där Sverige och Förintelsen utgjorde huvudfokus, *Om vi teg skulle stenarna ropa* från 1987. Han analyserade i en kritisk studie den information som fanns i Sverige om Förintelsen och myndigheternas förhållningssätt. I Kobliks efterföljd kom en annan forskare med amerikanska rötter, Paul Levine, som undersökte det svenska utrikesdepartementets agerande och Raoul Wallenbergs insatser under slutet av kriget.³²

Den svenska pressbevakningen kännetecknades generellt av återhållsamhet i rapporteringarna från Nazityskland, menar Klas Åmark i sin sammanställning av SWENAZ-programmets medieforskning, men han slår också fast att det inte innebär att det saknades information om förföljelsen av judarna. *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* (GHT) var den tidning som mest frekvent rapporterade om förföljelserna. De händelser som ådrog sig huvudsaklig uppmärksamhet generellt i dagspressen var deportationen av de norska judarna och de danska judarnas flykt över Öresund.³³ Den svenska flyktingpolitiken blev successivt mer generösa och viktiga brytpunkter för förändringen är även här situationen för de danska och norska judarna. En mer aktiv räddningspolitik utvecklades under slutet av kriget, exemplifierad med Raoul Wallenbergs räddningsinsatser i Budapest 1944–1945.³⁴ Två viktiga avhandlingar som behandlat svensk flyktingpolitik under Förintelsens år är Mikael Byströms från 2006 och Karin Kvist Geverts från 2008.³⁵

31 För det norska fallet, se Bjarte Bruland, *Holocaust i Norge. Registrering, deportasjon, tillintetgjørelse*, Oslo 2017; Bruland & Tangestuen 2011, s. 588.

32 Steven Koblik, *Om vi teg skulle stenarna ropa. Sverige och judeproblemet 1933–1945*, Stockholm 1987; Paul A. Levine, *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust, 1938–1944*, Stockholm 1996; Attila Lajos, *Hjälten och offren. Raoul Wallenberg och judarna i Budapest*, Växjö 2004.

33 Klas Åmark, *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*, Stockholm 2016, s. 284, 286f.

34 Åmark 2016, s. 614f; Ulf Zander, *Raoul Wallenberg – liv och legend. Sverige, Ungern, USA*, Stockholm 2023.

35 Karin Kvist Geverts, *Ett främmande element i nationen. Svensk flyktingpolitik och de judiska*

I den finska forskningen, varav en del betydande publikationer endast finns på finska, framträder ett antal teman som särskilt tydliga och det gälla deporteringar av judar och krigsfångar, antisemitismens roll för det finsk-tyska samarbetet under kriget, finsk-judiska soldater, finska frivilliga i Waffen-SS och hur den nazistiska ideologin influerade finska myndigheter.

I antologin *Finland's Holocaust* från 2013 utmanas den tystnad som redaktörerna konstaterar gällande finsk historiografi och Förintelsen genom ett brett grepp om både antisemitismens och Förintelsens plats i densamma.³⁶ En av de ledande forskarna inom fältet, Oula Silvennoinen, har visat hur det etablerats en bild av att det var åtta judiska flyktingar med icke-finskt medborgarskap som deporterades 1941–1942, medan han menar att man bör tala om åtminstone tolv individer som följde samma öde. Silvennoinen visar genom att korrigera denna siffra att fältet är bristfälligt utforskat och att felaktiga uppgifter etablerats vilka stärkt den missvisande bilden av att Förintelsen bör betraktas som en icke-historia i Finland.³⁷

Det vetenskapliga, källbaserade pionjärarbetet inom norsk Förintelseforskning gjordes av Bjarte Bruland i dennes *Holocaust i Norge. Registrering, deportasjon, tillintetgjørelse*, utgiven 2017. Brulands bok omfattar över 800 sidor och är en kronologisk och detaljerad framställning av de antisemitiska politiska besluten och dess konsekvenser under den nazistiska ockupationen från dess inledning 1940, via de två stora deportationerna den 25–26 november 1942 och den 25 februari 1943, fram till krigsslutet våren 1945. Brulands huvudhypotes är att den utlösande faktorn till att judarna deporterades just 1942 var det ökade motståndet mot ockupationsmakten och Quislingregeringen, vilket tolkades i enlighet med ett antisemitiskt konspirationstänkande där motståndet gjordes till ett bevis på att judarna utgjorde en säkerhetsrisk och måste avlägsnas.³⁸

2018 publicerade journalisten Marte Michelet boken *Hva visste hjemmefronten* där hon riktade kritik mot den norska motståndsrörelsens förmenta uraktlåtenhet att bistå de norska judarna, trots att centrala personer i rörelsen varskotts om deportationen redan i april 1942.³⁹ Michelets bok skapade stor debatt i Norge och hon ömsom hyllades för att hon kom med ny historisk fakta och för sina försök att slå hål på hjälteberättelsen

flyktingarna 1938–1944, Uppsala 2008; Mikael Byström, *En broder, gäst och parasit. Uppfattningar och föreställningar om utlänningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947*, Stockholm 2006.

36 Muir & Worthen (red.) 2013.

37 Oula Silvennoinen, "Beyond 'Those Eight'. Deportations of Jews from Finland 1941–1942, i Muir & Worthen (red.) 2013.

38 Bruland 2017, s. 18, 656.

39 Marte Michelet, *Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge. Varslene, unnnvikelsene, hememmligholdet*, Oslo 2018.

om motståndsrörelsen, ömsom kritiserades för bristande källanvändning och avsaknad förståelse för förutsättningarna motståndsrörelsen arbetade under.⁴⁰ Mot bakgrund av ämnets eldfångdhet genomfördes en historievetenskaplig granskning av Michelets bok vilken bland annat slog hål på hennes viktigaste slutsats, att motståndsrörelsen fick information om deportationen på ett tidigt stadium.⁴¹ Øystein Sørensens och Kjetil Braut Simonsens inledning i den av dem redigerade antologin *Historie og Moral* kan också ses som ett svar på Michelets bok, vilken de uppfattar som ett uttryck för ett moraliserande av historieskrivningen baserad på nöjaktiga tolkningar av källmaterial.⁴² Michelet bemötte kritiken bland annat i en reviderade version, som utkom 2022.⁴³

Den tyskspråkiga tradition som kan inrangeras under begreppet *Täterforschung* (förövarforskning) har fått ett allt starkare uttryck i norsk forskning, inte minst kopplat till jakten på judisk egendom under ockupationen. Här kan nämnas Synne Corells *Likvidasjonen. Historien om holocaust i Norge og jakten på jødernes eiendom*. Till denna tradition kan också räknas studier av norska SS-frivilliga, som i Terje Emberlands och Matthew Kotts *Himmlers Norge*. Också i finsk, svensk och dansk forskning har historien om frivilliga SS-soldater uppmärksamats.⁴⁴ Stræde menar att 1990-talet var förövarforskningens årtionde i Danmark.⁴⁵

De danska judarnas flykt över Öresund har utgjort den bärande delen av dansk sakhistorisk forskning. Flykten, eller räddningsaktionen, har fått internationell uppmärksamhet både på Yad Vashem Institute i Jerusalem och på Holocaust Memorial Museum i Washington. I dessa fall har Dan-

40 Jan Heiret, "Hva kan vi vite om det norske holocaust? En analyse av Michelet-debatten, *Historisk tidsskrift* (Norge) 2023:1, s. 8.

41 Elise B. Berggren, Bjarte Bruland & Mats Tangestuen, *Rapport frå ein gjennomgang av Hva visste hjemmefronten?*, Oslo 2020. Se även Pontus Rudbergs recension i *Historisk tidsskrift* (Norge) 2021:100.

42 Øystein Sørensen & Kjetil Braut Simonsen, *Historie og Moral. Nazismen, jødene og hjemmefronten*, Oslo 2020, s. 12.

43 Marte Michelet, *Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge. Varslene, unnvikelsene, hememmligholdet*, (rev.), Oslo 2022.

44 Några exempel utgår av Synne Corell, *Likvidasjonen. Historien om holocaust i Norge og jakten på jødernes eiendom*, Köpenhamn 2021; Terje Emberland & Matthew Kott, *Himmlers Norge. Nordmenn i det storgermanske prosjekt*, Oslo 2012; Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen & Peter Scharff Smith, *Under hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen SS*, Köpenhamn 1998; Lennart Westberg, "Svenska krigsfrivilliga i tyska Waffen-SS 1941–1945. Ett bidrag till den svenska frivilligrörelsens historia", *Meddelande Armémuseum*, vol. 45–46, Stockholm 1986; "Svenskar i Waffen-SS", i *Andra världskriget. Dramatiska händelser 1939–45*, Lars Ericson Wolke, (red.), Lund 2003; Bosse Schön, *Hitlers svenska SS-soldater*, Stockholm 2016.

45 Stræde 2024, s. 139.

mark hyllats som en nation i framgångsrik kamp mot Förintelsen. Enligt Østergaard fanns specifika förutsättningar som gjorde flykten framgångsrik, bland annat den tyska ockupationsmaktens interna konflikter, den relativt milda tyska ockupationsregimen – jämfört exempelvis med situationen i Nederländerna – samt närheten till det neutrala Sverige.⁴⁶

1966 försvarade den israeliska historikern Leni Yahil sin avhandling *Et demokrati på prøve*, som den hette i sin danska översättning från 1967. Avhandlingen är ett standardverk om förföljelsen och räddningen av de danska judarna och den har haft ett stort inflytande över bilden av det danska folkets positiva förhållningssätt till de danska judarna. Övergripen under Förintelsen var en "odansk" företeelse, så även antisemitismen, enligt detta narrativ.⁴⁷

Medan Förintelsens historia i Danmark länge tecknades i ljusare färger med fokus på de danska judarnas under omständigheterna lyckosamma flykt över Öresund, kom narrativet att utmanas i 1980-talets slut i och med Karl Christian Lammers artikel om dansk förståelse för nazistisk antisemitisk politik såsom den uttrycktes bland annat i *Jyllands-Posten* efter pogromnatten 1938.⁴⁸ Här vändes sökarljuset bort från hjältenarrativet mot medlöperi- och förövarperspektivet.

I den tillhörande bibliografin till Kirchoffs *Samarbejde og Motstand under besættelsen* från 2002 synliggörs också det dåtida forskningsläget för Förintelsen och Danmark. Under rubriken "Jødeforfølgelsen" listas runt 150 titlar som avser flykten över Öresund i oktober 1943 och 39 artiklar som relaterar till Theresienstadt, där en stor del av texterna avser vittnesberättelser från de nästan 500 som inte lyckades ta sig över Öresund utan deporterades. Flykten över Öresund kan således ses som en tämligen väl utforskad del av den danska Förintelsehistorien redan 2002, kongenialt med dess status inom det danska patriotiska narrativet.⁴⁹

Gällande tiden efter 2002, som alltså ligger utanför Kirchoffs uppräkningsverk, finns det några verk som kan nämnas som är relaterade till händelserna 1943. Mycket uppmärksamhet har riktats mot monografin *Landsmän* av historikern och journalisten Bo Lidegaard, en källnära genomgång av flykten 1943 som ligger nära det traditionella patriotiska narrativet och som översatts till flera språk. Ett avsteg från fokuset på flykten 1943 inom Förintelsestudier utgörs av Jacob Halvas Bjerres avhandling *Excluding*

46 Østergaard 2011, s. 48–51.

47 Leni Yahil, *Et demokrati på prøve*, Köpenhamn 1967; Bak 2020, s. 129.

48 Karl Christian Lammers, "Det fremmede element. Om antisemitisme i Danmark i mellemkrigstiden", *Den jyske historiker* 1987:40.

49 John T. Lauridsen, *Samarbejde og motstand. Danmark under den tyske besættelse 1940–45. En bibliografi*, Köpenhamn 2002, s. 181–192.

the Jews från 2018 där Bjerre undersöker den nazityska ariseringen av de tysk-danska handelsförbindelserna, som ledde till att alla dansk-judiska företrädare för tyska firmor i Danmark tvingades bort, detta utan protester från regeringen. Snarare bistod den danska polisen med uppgifter om vilka firmor som uppfattades som judiska.⁵⁰

Den danska historikern Sofie Lene Bak disputerade 2003 på en för danska sammanhang banbrytande avhandling om dansk antisemitism 1933–1945. Fokuset är inte i första hand Förintelsen men den kan sägas tillhöra en tredje våg av dansk forskning där uppmärksamheten riktas mot kollaboratörer och danska förövre. Tidiga representanter för denna tredje våg var Kreth och Mogensen, som i *Flugten til Sverige* berörde både kollaboration och den ekonomiska vinning som en del av dem som hjälpte judar att fly Danmark gjorde.⁵¹ Bak har också behandlat mottagandet av några av de danska judar som kom till Sverige och hur situationen tedde sig när de återvände till Danmark, vilket majoriteten gjorde.⁵²

Silvia Goldbaum Tarabinis avhandling *The Jews of Denmark in the Holocaust. Life and Death in Theresienstadt Ghetto* kan också sägas utgöra en utmaning mot räddningsnarrativet. I Goldbaum Tarabinis avhandling är det 146 av de 472 deporterade danska judar i fokus och vars röster bär upp framställningen. De tillbringade 18 månader i Theresienstadt innan de hämtades av de vita bussarna. Avhandlingen är en mikrohistorisk, empirinära studie av de deporterades egna berättelse om det dagliga livet i lägret.⁵³

Ett växande fält där det fortfarande finns möjlighet att göra en hel del ny forskning är det lokalhistoriska. Forum för levande historia publicerade 2022 antologin *Någonstans i Sverige* och den norska tidskriften *Agora* har ett helt färskt temanummer om Förintelsen. I dessa både publikationer varvas mikro- och lokalhistoriska perspektiv.⁵⁴

50 Jacob Halvas Bjerre, *Excluding the Jews. The Aryanization of Danish-German Trade and German Anti-Jewish Policy in Denmark 1937–1943*, Köpenhamn 2018. Se även Bak 2020, s.133.

51 Sofie Lene Bak, *Studier i dansk antisemitisme 1930–1945. Brydninger i den nationale selvforståelse*, Köpenhamn 2003; Rasmus Kreth & Michael Mogensen, *Flugten til Sverige. Aktionen mod de danske jøder oktober 1943*, Köpenhamn 1995.

52 Bak 2011, s. 161–178; Sofie Lene Bak, "Repatriation and Restitution of Holocaust Victims in Post-War Denmark", *Jewish Studies in the Nordic Countries Today* 2016:27.

53 Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane, *The Jews of Denmark in the Holocaust. Life and Death in Theresienstadt Ghetto*, Oxon & New York 2021. För en populariserad bearbetning av avhandlingen se Silvia Goldbaum Tarabini, *Danske jøders liv og død i Theresienstadt*, Köpenhamn 2023.

54 Oscar Österberg, *Någonstans i Sverige. En antologi med lokalhistoriska perspektiv på Sverige och Förintelsen*, Stockholm 2022 (se recensionen i detta nummer av *Scandia*); *Agora*. 2024:I–2.

Förintelsen som minne

Forskning om Förintelsen som minne kan delas upp i två riktningar. Det finns forskning om minneskulturer och till exempel frågan om när, hur och varför minnet av Förintelsen har uppmärksamats och vilka likheter och skillnader som finns mellan de nordiska länderna. Här kan temanumret i *Scandinavian Journal of History* från 2011 lyftas fram som en bra sammanställning av forskningsfronten vid 2010-talets inledning men också antologin *The Holocaust as Active Memory* med viktiga bidrag om dansk (Bak), norsk (Levin), svensk (Zander) och finsk (Silvennoinen) minneskultur i relation till Förintelsen.⁵⁵

Angränsande till forskningen som Förintelsen som kollektivt minne är studier som tar avstamp i begreppet historiekultur som i en del sammanhang används som en förklaringsbakgrund till hur minneskulturen ter sig eller förändras, exempelvis Jon Reitans avhandling *Møter med Holocaust* och Ulf Zanders artikel "To Rescue or be Rescued" om rapporteringen om befrielsen av Bergen-Belsen och de vita bussarna i svensk och brittisk historiekultur.⁵⁶

Nordiska forskare har kunnat ta avstamp i den periodisering av Förintelsens minne som utarbetats av sociologerna Daniel Levy och Natan Sznaider.⁵⁷ Karin Kvist Geverts och Antero Holmila tillämpar på ett förtjänstfullt sätt denna periodisering på en nordisk kontext i nämnda *Scandinavian Journal of History*s temanummer från 2011 och lyfter där bland annat de nationella narrativens inflytande.⁵⁸

Enligt Levy och Sznaider kännetecknades den första fasen av Förintelsens minne 1945 till omkring 1960 av en offentlig tystnad. Kunskapen om vad som hände med judarna fanns, men inte detaljerna eller omfattningen. Rollen för Förintelseminnet som en del av nationell identitetskonstruktion som ägde rum direkt efter kriget var svag under denna period. Det var en utbredd kollektiv glömska som rådde.⁵⁹ Men slutsatsen om tystnaden,

55 *The Holocaust as Active Memory. The Past in the Present*, Marie Lousie Seeberg, Irene Levin & Claudia Lenz (red.), Farnham 2013.

56 Se särskilt det av Klas-Göran Karlsson ledda projektet om Förintelsen och europeisk minneskultur som resulterade i tre antologier: Karlsson & Zander (red.) 2003; *Holocaust Heritage. Inquiries into European Historical Cultures*, Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), Malmö 2004; Karlsson & Zander (red.) 2006 samt Jon Reitan, *Møter med Holocaust. Norske perspektiver på tilintetgjørelsens historiekultur*, Trondheim 2015.

57 Daniel Levy & Natan Sznaider, *The Holocaust and the Memory in the Global Age*, Philadelphia 2006.

58 Antero Holmila & Karin Kvist Geverts, "On Forgetting and Rediscovering the Holocaust in Scandinavia. Introduction to the Special Issue on the Histories and Memories of Holocaust in Scandinavia", *Scandinavian Journal of History* 2001:5.

59 Daniel Levy & Natan Sznaider 2006, s. 16–17. Deras analys relaterar till kulturella minnen i Israel, USA och Västtyskland/Tyskland. Se också Tony Judt, *Postwar. A History of*

formulerad i Raul Hillbergs välciterade sentens om tiden efter kriget, att "i början fanns ingen förintelse", måste problematiseras.⁶⁰ Studier har bland annat visat hur initiativ togs 1945–1962 inom judiska grupper i bland annat Sverige och USA för att bryta tystnaden, men utan större inverkan på det offentliga samtalet.⁶¹ Även inom det konstnärliga fältet, exempelvis i konstmusiken, finns flera exempel på musikverk komponerade och framförda direkt efter kriget som utgick från Förintelsens erfarenheter, bland annat den danske tonsättaren Herman Koppels *Tre Davidssalmer* (1949) och Moses Pergaments *Den judiska Sången* (1944–1945). Också det norska framförandet 1954 av Arnold Schönbergs *A Survivor of Warsaw* (1947), det första i Norden, är uttryck för kommunicerade musikaliska bearbetningar av Förintelseminnet under den förmenta "tysta" perioden. Simo Muir har vidare visat hur överlevande från koncentrationsläger tidigt kommunicerade Förintelseminnen genom musik och teater på jiddisch i Sverige.⁶² Gemensamt för de nordiska länderna var att de som bröt den förmenta tysta fasen inte var historiker inom akademierna.⁶³

Förintelsen fick en större plats hos allmänheten under 1960- och början av 1970-talet genom mediebevakningen av Eichmann-rättegången 1961 och Auschwitz-rättegångarna i Frankfurt 1963–1965. Under denna period inleddes en ikonisering av Förintelsen.⁶⁴ För nordisk del etablerades ett nationellt kodat narrativ om Förintelsen där svenska räddningsinsatser av flyktingar utgjorde grundtonen i den svenska berättelsen och motståndsrörelsernas berättelse grundtonen i de danska respektive norska berättelserna, snarare än de mördade judarna. I Finlands fall har minnet av andra världskriget

Europe Since 1945, London 2005, s. 804–808; Tony Kushner, *The Holocaust and the Liberal Imagination. A Social and Cultural History*, Oxford & Cambridge 1994, s. 205–269.

60 *After the Holocaust. Challenging the Myth of Silence*, David Cesarani & Eric J. Sundquist (red.), Abingdon 2012.

61 Heuman & Rudberg (red.) 2021, s. 5f; Hasia R. Diner, *We Remember with Reverence and Love. American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust, 1945–1962*, New York 2009; Holmila 2011, s. 5; Reitan 2015, s. 159; Victoria van Orden Martinez, *Afterlives. Jewish and Non-Jewish Polish Survivors of Nazi Persecution in Sweden Documenting Nazi Atrocities, 1945–1946*, Linköping 2023.

62 Henrik Rosengren, "Herman D. Koppel – Musician, refugee and Holocaust-Interpreter in a Swedish-Danish Context", i konferensrapporten *Contextualize the Holocaust in the Nordic Countries*, red. Karin Kvist Geverts, IHRS Conference Proceedings Series vol. 1 (The Swedish Institute for Holocaust Research), Stockholm, kommande; Henrik Rosengren, "Massakermusik' och bortglömt minne", i *Moderniteten som framgång och tragedi. En vänbok till Lars M Andersson om ett föränderligt 1900-tal*, Mattias Hessérus, Karin Kvist Geverts, Pontus Rudberg & Malin Thor Tureby (red.), Lund 2021; Simo Muir, "We Will Live For Ever", i *The Oxford Handbook of Jewish Music Studies*, Oxford 2024.

63 Holmila & Kvist Geverts 2011, s. 522.

64 Levy & Sznajder 2006, s. 16f.

huvudsakligen filtrerats genom föreställningen om Finland som offer för sovjetisk aggression.⁶⁵ Detta håller dock på att ändras, en förändring som särskilt drivits av forskare som Muir, Silvennoinen, Holmila och Worthen.⁶⁶ Som nämnts blev tv-serien *Holocaust* genombrottet för det kollektiva minnet av Förintelsen i såväl USA som i flera europeiska länder, inklusive de flesta nordiska.⁶⁷ Debatten om Förintelseserien innebar också en intensifierad kritisk uppfattning om en amerikanisering och populärkulturell vulgarisering av Förintelsen. Förintelsen som en historisk händelse sågs under denna fas både som en judisk särartshistoria och som något universellt som kunde ske igen och drabba vilken grupp som helst, vilket kunde formuleras i termer som "aldrig mer Auschwitz". Under 1990-talet inleddes den fjärde fasen, som enligt Levy och Sznajder kännetecknas av en globalisering av Förintelseminnet, medan forskare som Karlsson, Gerber, Graf och Pollmann har betonat europeiseringen av det. Efter kalla krigets slut blev Förintelsen en överordnad berättelse, något självklart att förhålla sig till som det yttersta onda oavsett kopplingen till den historiska händelsen.⁶⁸ Men meningsskiljaktigheterna om huruvida Förintelsen ska ses som en universell eller unik händelse är fortfarande aktuella.⁶⁹

Inom kategorin Förintelsen som minne kan också placeras den forskning som intresserar sig mer för aktörsperspektivet. Här finns exempelvis Simo Muirs artikel om det finsk-judiska ledarskapets försök att skapa en positiv minnesberättelse om de finska judarnas situation, trots det finska samarbetet med Nazityskland. Härigenom undantrycktes narrativen om de cirka 200 judiska flyktingarna som fanns i Finland, deportationerna och de finska judarnas utsatta situation under kriget. Genom att även bjuda in marskalk Mannerheim till synagogan i Helsingfors och tacka honom för att han "räddat" dem från Förintelsen skrev de in sig i en efterkrigstida, finsk-nationellt färgad minneskultur.⁷⁰

65 Kvist Geverts & Holmila, 2011, s. 525–526; Muir & Worthen (red.) 2013; Antero Holmila, "Varieties of Silence. Collective Memory of the Holocaust in Finland," i *Finland in World War II: History, Memory, Interpretations*, Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (red.), Leiden, 2012.

66 Se Holmila & Silvennoinen 2011, s. 605–619; Muir & Worthen 2013.

67 Ulf Zander, "Holocaust at the Limits. Historical Culture and the Nazi Genocide in the Television Era", i Karlsson & Zander (red.) 2003.

68 Levy & Sznajder 2006, s. 17; Jan Gerber, Philipp Graf & Anna Pollmann, "Introduction" i *Geschichtsoptimismus und Katastrophenbewusstsein. Europa nach dem Holocaust*, Jan Gerber, Philipp Graf & Anna Pollmann (red.), Göttingen 2022, s. 23; Klas-Göran Karlsson, "Introduction" i *The Holocaust – Post War Battlefields. Genocide as Historical Culture*, Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), Lund 2006.

69 Gerber, Graf & Pullmann 2022, s. 24; Michael Rothberg, "Lived Multidirectionality. 'Historikerstreit 2.0' and the Politics of Holocaust Memory", *Memory Studies* 2022:6.

70 Simo Muir, "Making Holocaust Memory in Finland. The Jewish Community and

Ett växande fält utgör studier av levnadsberättelser från överlevare. En förklaring till detta ökade intresse är att generationen som de facto upplevde krigsåren snart inte längre finns i livet. Inom denna forskning kan intresset riktas mot vad som berättas men också hur, när och varför överlevande berättar.

Gunhild och Einar Tegen blev genom sina fältundersökningar 1945 i svenska flyktingläger pionjärer i att samla in vittnesberättelser. Också i Lund gjordes tidigt intervjuer av överlevande, vars berättelser idag utgör det till stora delar digitaliserade Ravensbrückarkivet.⁷¹

Viktiga svenska studier från senare tid där insamlade vittnesberättelser analyserats har i synnerhet genomförts av Malin Thor Tureby. En ingång till fältet och en diskussion av definitioner och uppslag ges i Thor Turebys och Kristin Wagrells rapport *Vittnesmål från Förintelsen och de överlevandes berättelser*. Författarna visar att det finns en mängd källmaterial med vittnesmål som fortfarande inte analyserats av forskare och Thor Tureby och Wagrell efterlyser särskilt aktörs- och begreppshistoriska perspektiv på detta material.⁷²

Till inriktningen mot överlevare och deras berättelser kan räknas Victoria Van Orden Martinez nyligen försvarade avhandling *Afterlives* som utifrån ett genusperspektiv analyserar en grupp polska och polsk-judiska kvinnliga överlevare kopplade till det Polska källinstitutet i Lund (PIZ) som under åren 1945–1946 arbetade med att dokumentera de nazistiska övergreppen och som idag utgör det tidigare nämnda Ravensbrückarkivet. Van Orden Martinez aktörsperspektiv samt fokus på tidiga överlevnadsberättelser och överlevares roll i att dokumentera dessa berättelser vittnar om nya vägar inom den nordiska Förintelseforskningen.⁷³ En till inriktningen angränsande studie är Kristin Wagrells avhandling om hur bilden av Förintelseöverlevare konstruerades i svensk offentlighet 1943–1966.⁷⁴

I sammanhanget kan också nämnas antologin *Early Holocaust Memory in Sweden* i vars bidrag tidiga initiativ i Sverige att dokumentera och sprida information behandlas. Antologin syftar till att utmana bilden av den första efterkrigstida förment tysta fasen.⁷⁵ Också Silvia Goldbaum Tarabini Fraca-

Conflicting Loyalties, 1944–1950s”, *Holocaust and Genocide Studies* 2023:2.

71 Holmila & Kvist Geverts 2011, s. 522. Gällande Ravensbrückarkivet, se <https://www.lu.se/artikel/ravensbruckarkivet-blir-tillgangligt-alla> (2024-08-21).

72 Malin Thor Tureby & Kristin Wagrell, *Vittnesmål från Förintelsen och de överlevandes berättelser. Definitioner, insamlingar och användningar, 1939–2020*, Stockholm 2020, s. 53f.

73 Van Orden Martinez 2023.

74 Kristin Wagrell, *“Chorus of the Saved”. Constructing the Holocaust Survivor in Swedish Public Discourse, 1943–1966*, Linköping 2020.

75 Heuman & Rudberg 2021. Se även Sofie Lene Bak, Vibeke Kieding Banik, Bjarke

panes artikel i *Holocaust and Genocide Studies* temanummer om Förintelsen och minneskulturer i Norden är relevant i detta sammanhang. Hon jämför berättelser av dansk-judiska överlevande från Theresienstadt insamlade av World Jewish Congress över tid.⁷⁶

Sammanfattande reflektioner och framtida utblickar

Gränsbrytande händelser som Förintelsen tolkas alltid in i befintliga historiekulturella narrativ menar Klas Göran Karlsson. Det starkaste narrativet för de nordiska länderna, och generellt, gällande minneskonstruktionen av Förintelsen har varit det nationella.⁷⁷ Förintelsens minnen har i samtliga nordiska länderna filtrerats genom befintliga efterkrigstida berättelser om nationen. För norsk del har det främst handlat om det sår som Quislingregimen och den nazistiska ockupationen åsamkat Norge och utifrån det har motståndsrörelsen, myndigheterna och särskilt polismaktens betydelse eller icke-betydelse i Förintelsens historia ställts i centrum. I Finland har konstruktionen av det kollektiva minnet ägt rum i relation till Finlands förhållande till Sovjetunionen. I Danmark var länge den nationella heroiska berättelsen om räddningen av de danska judarna styrande för hur Förintelsen skulle minnas och förstås. För svensk del har en starkt framåtblickande neutralitets- och välfärdsberättelse länge trängt undan det faktum att också Sverige utgör en del av Förintelsens historia.

De starka nationella narrativen har emellertid utmanats både inom och utom akademien, företrädesvis utifrån europeiska, globala, moraliska och modernitetskritiska värden, och sakta har minnet av Förintelsen utvecklats från en mindre relevant händelse till ett självklart kulturellt minne som integrerats i frågor om demokrati, skuld, moral och mänskliga rättigheter. Så har också minnet av Förintelsen blivit ett politiskt verktyg och därigenom ett slagfält för identitetskonstruktion.

Genomgående för alla nordiska länder tycks ha varit att journalistiskt arbete, populärkulturella företeelser och offentliga debatter med efterföljande politiska initiativ fungerat som drivande för att akademisk forskning om Förintelsen skulle initieras på bredare front. Det är också tydligt att fältet är starkt politiserat, moraliskt infärgat och högst diversifierat.

Følner, Simo Muir, Dóra Pataricza & Pontus Rudberg, "Jewish Archives and Sources in the Nordic Countries. The Current State of Affairs and Future Perspectives", *Nordisk Judaistik* 2021:2.

⁷⁶ Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane, "The Earliest Danish Testimonies About the Theresienstadt Ghetto. Gathered in Sweden by the World Jewish Congress, April 1945", *Holocaust and Genocide Studies. Special Issue on the Holocaust and Memory Cultures in the Nordic Countries* 2023:2.

⁷⁷ Karlsson 2008, s. 11.

Vad kan då sägas om framtiden? Vilka trender inom Förintelseforskningen går att urskilja? Ja, tittar man på de projekt som erhöll forskningsmedel av svenska Vetenskapsrådet efter dess riktade utlysning 2023, "Projektbidrag för forskning om Förintelsen, Förintelsens offer och antisemitism", är infallsvinklar som genus, globalisering, vittnesberättelser, frikyrkan och sociala medier de mest gångbara, åtminstone i Sverige. Den nationella kontexten dominerar, de internationella utblickarna är få och komparativa och nordiska aspekter tycks saknas helt, åtminstone av projektnamnen att döma.⁷⁸ VR-projekten är alla viktiga och fyller en lucka, men det finns fortfarande mycket kvar att göra utifrån exempelvis komparativa, nordiska perspektiv, socialhistoriska studier av exiltillvaron för judiska flyktingar, lokalhistoriska perspektiv, medierapporteringen samt konstnärliga uttrycks betydelse för det kollektiva minnet av Förintelsen.

En av Danmarks ledande Förintelseforskare, Therkel Stræde, lyfter tre utmaningar för framtiden. Den första gäller historiceringen och övergången från en levande samtidshistoria till historia, i betydelsen att den generation som upplevde Förintelsen snart inte längre finns. Hur kommer det att påverka forskningen, och politiken kan man tillägga, som sedan länge verkat i en sorts dialog med vittnesberättelserna? Den andra frågan är hur relevant Förintelseforskningen kommer att vara i framtiden när andra historiska perspektiv tränger sig på. I Danmark har den de senaste åren utgjort ett krympande fält, i Sverige och Norge är bilden den motsatta. I Finland är fältet inte så stort men på frammarsch med flera tongivande historiker. Den tredje utmaningen är övergången från det bipolära världssystemet till ett alltmer multipolärt och globalt system. Den hittillsvarande Förintelseforskningen formades i mångt och mycket i skiftet mellan dessa system. Hur kan Förintelsestudier och exempelvis koloniala studier befrukta varandra? Hur ska forskare undvika den "offerkonkurrens" som präglar en del debatter?⁷⁹ Och tydligt är att också det nationella narrativet har återkommit på bred front, vilket ökar spänningen i vad som ska betraktas som viktiga historiska frågor.

Detta är förstås ytterst stora och komplexa frågor, som i sig kräver en egen artikel, men det finns all anledning att som nordisk historiker ta tag i dessa utmaningar, kanske genom att kraftsamla, både nationellt och i en nordisk kontext, och möjligtvis i institutionell form samla den idag något splittrade forskningen om Förintelsen.

78 <https://www.vr.se/soka-finansiering/beslut/2023-06-22-projektbidrag-for-forskning-om-forintelsen-forintelsens-offer-och-antisemitism-2023.html> (240816).

79 Stræde 2024, s. 144–146.

Summary

The Nordic Countries and Holocaust Historiography From Exception to Democratic Foundation

Something that all Nordic countries have in common is that journalistic work, popular culture phenomena and public debates resulting in subsequent political initiatives have served as driving forces in the development of academic research on the Holocaust. It is also clear that the field is heavily politicized, imbued with moral questions and highly diversified.

The memories of the Holocaust have in all Nordic countries been filtered through existing post-war narratives about the nation. In Norway, this has mainly concerned the wound inflicted by the Quisling regime and the Nazi occupation and, based on that, the resistance movement, the authorities and the role of the police force. In Finland, the construction of a collective memory has occurred in relation to Finland's relationship with the Soviet Union. The Holocaust was not seen as part of Finnish history. In Denmark, the Danish national heroic story of the rescue of the Danish Jews was instrumental for how the Holocaust was to be remembered and understood. For Sweden, a strongly forward-looking neutrality and welfare narrative has long displaced the fact that Sweden also constitutes a part of the history of the Holocaust.

However, the strong national narratives have been challenged both within and outside the academy, primarily based on European, global and moral values, in addition to values critical of modernity. Slowly, the memory of the Holocaust has evolved from being seen as a less relevant event to an obvious cultural memory integrated into questions of democracy, guilt, morality and human rights. The memory of the Holocaust has also become a political tool and thereby a battlefield for the construction of identity.

This research field is faced with a number of future challenges related to the fact that the generation experiencing the Holocaust soon will be gone as well as the question to what extent the obvious position of the Holocaust in many instances, for example in school, will persist. Current Holocaust research is in many ways the result of a changing world system in which the bipolar, cold war system has been replaced by a multipolar system in which other historical perspectives were and are seen as urgent. At the same time, the national narratives have made a great comeback, which contributes to increasing tensions regarding what should be considered important history. Holocaust research is situated in the middle of these historical currents.

Keywords: Holocaust, memory, historiography, Nordic countries, historical culture